International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 7 No. 35 March – April - 2026

रशिया-युक्रेन युद्ध, इराण संघर्ष आणि संयुक्त राष्ट्रांच्या (UN) संरचनात्मक विफलतेचे चिकित्सक विश्लेषण

डॉ. वसंत खरात[1], रेश्मा श्यामराव देवकर[2]

[1]संशोधन मार्गदर्शक, संशोधन केंद्र, राज्यशास्त्र विभाग, संगमनेर नगर पालिका कला, डी. जे. मालपाणी वाणिज्य आणि बी. एन. सारडा विज्ञान महाविद्यालय, संगमनेर. जिल्हा: अहमदनगर, महाराष्ट्र

सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठाशी (SPPU) संलग्न

[2]संशोधन अभ्यासक, संशोधन केंद्र, राज्यशास्त्र विभाग, संगमनेर नगरपालिका कला, डी. जे. मालपाणी वाणिज्य आणि बी. एन. सारडा विज्ञान महाविद्यालय, संगमनेर. जिल्हा: अहमदनगर, महाराष्ट्र

सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठाशी (SPPU) संलग्न

Corresponding Author – डॉ. वसंत खरात

DOI - 10.5281/zenodo.20580057

सारांश:

रशिया-युक्रेन युद्ध आणि मध्यपूर्वेतील वाढत्या संघर्षाने संयुक्त राष्ट्रांच्या (यू एन) सद्यकालीन रचनेवर गंभीर प्रश्नचिन्ह उभे केले आहे. प्रस्तुत शोधनिबंध १९४५ मध्ये स्थापन झालेल्या संयुक्त राष्ट्रांच्या संरचनेची २१ व्या शतकातील अप्रासंगिकतेचे विश्लेषण करतो. जागतिक महासत्तांमधील वाढता संघर्ष आणि ध्रुवीकरणामुळे सुरक्षा परिषद (यू एन एस सी) निर्णय घेण्यास अक्षम ठरली असून, नकाराधिकाराचा (व्हेटो) गैरवापर शांतता प्रक्रियेत अडथळा ठरत आहे. परिणामी, संयुक्त राष्ट्रांच्या सनदेतील 'सामूहिक सुरक्षा' हे तत्त्व व्यावहारिक अंमलबजावणीऐवजी केवळ कागदावरच मर्यादित राहिल्याचे दिसून येते. रशिया-युक्रेन युद्धासह इराणवरील निर्बंध आणि इस्रायलच्या लष्करी कारवायांवर नियंत्रण मिळवण्यात आलेले अपयश हे संयुक्त राष्ट्रांच्या कमकुवतपणाचे द्योतक आहे. जागतिक शांतता आणि सुव्यवस्था राखण्यासाठी या जागतिक संस्थेत आमूलाग्र सुधारणांची किती आवश्यकता आहे, याचा आढावा या शोधनिबंधात घेण्यात आला आहे.

प्रस्तावना:

दुसऱ्या महायुद्धानंतर जागतिक शांतता प्रस्थापित करण्यासाठी निर्माण केलेली 'संयुक्त राष्ट्रे' ही संघटना आज स्वतःच्या अस्तित्वाच्या सर्वात मोठ्या संकटातून जात आहे. संयुक्त राष्ट्रांच्या सनदेनुसार आंतरराष्ट्रीय सुरक्षा राखण्याची मुख्य जबाबदारी सुरक्षा परिषदेची आहे. मात्र, रशिया-युक्रेन युद्ध आणि २०२६ मध्ये उद्भवलेल्या इराण संघर्षाने हे सिद्ध केले आहे की, जेव्हा एखादी महासत्ता स्वतः संघर्षात सामील असते किंवा आपल्या मित्रराष्ट्राचे रक्षण करू इच्छिते, तेव्हा ही यंत्रणा पूर्णपणे ठप्प होते. जेव्हा एखादी महासत्ता थेट युद्धात सामील असते, तेव्हा नकाराधिकार हा संरक्षणात्मक ढाल बनतो, ज्यामुळे सुरक्षा परिषद कोणताही ठोस निर्णय घेण्यास असमर्थ ठरते.

रशिया-युक्रेन युद्ध आणि 'व्हेटो'चा अडसर:

रशिया-युक्रेन युद्धाने संयुक्त राष्ट्रांच्या मर्यादा जगासमोर उघड केल्या. रशिया हा सुरक्षा परिषदेचा स्थायी सदस्य असल्याने, त्याने आपल्या विरोधात येणारा प्रत्येक ठराव 'नकाराधिकार' वापरून फेटाळून लावला. यामुळे सुरक्षा परिषद युक्रेनमधील मानवतावादी संकट रोखण्यात किंवा युद्धविराम लागू करण्यात अपयशी ठरली.[१] युद्ध सुरू होण्यापूर्वी रशियाने युक्रेनच्या सीमेवर सैन्य तैनात केले होते. त्यावेळी संयुक्त राष्ट्रांचे सरचिटणीस आणि सुरक्षा परिषद रशियाला चर्चेच्या टेबलावर आणण्यात किंवा ठोस आश्वासने घेण्यास अपयशी ठरली. युएन केवळ इशारा देण्यापुरती मर्यादित राहिली, परंतु रशियाच्या आक्रमक विस्तारवादाला रोखण्यासाठी कोणतीही प्रतिबंधात्मक कारवाई करू शकली नाही. २०२६ पर्यंत हे युद्ध रशिया-युक्रेनपुरते मर्यादित न राहता, त्यात इराण आणि उत्तर कोरियासारख्या देशांच्या सहभागामुळे (ड्रोन आणि दारूगोळा पुरवठा) ते अधिक हिंसक बनले आहे. रशिया, चीन आणि इराण यांच्या वाढत्या जवळीकीमुळे संयुक्त राष्ट्रे दोन गटात विभागली गेली आहेत.[२] एका बाजूला पाश्चात्य राष्ट्रे आणि दुसरीकडे रशिया-चीन गट, अशा ध्रुवीकरणामुळे युएनमध्ये कोणताही अर्थपूर्ण संवाद होणे अशक्य झाले आहे. यामुळे संयुक्त राष्ट्रे केवळ एक 'चर्चा केंद्र' बनून राहिली आहे. संयुक्त राष्ट्रांनी निर्वासितांना मदत करण्यात आणि अन्नधान्य करारांमध्ये (उदा. ब्लॅक सी ग्रेन इनिशिएटिव्ह) काही प्रमाणात यश मिळवले असले तरी, नागरिकांची कत्तल रोखण्यात ते अपयशी ठरले आहेत.[३] युक्रेनमधील युद्ध गुन्ह्यांची चौकशी करण्यासाठी युएनकडे पुरेशी स्वतंत्र यंत्रणा नाही, ज्यामुळे गुन्हेगारांना आंतरराष्ट्रीय कायद्याची भीती उरलेली नाही.

जेव्हा एखादा देश आंतरराष्ट्रीय कायद्यांचे उल्लंघन करतो आणि तोच देश त्या कायद्याची अंमलबजावणी करणाऱ्या समितीचा प्रमुख हिस्सा असतो, तेव्हा न्याय मिळणे अशक्य होते. हे रशिया-युक्रेन प्रकरणातील 'संरचनात्मक अपयश' आहे, ज्यामुळे युएन केवळ आकडेवारी गोळा करणारी संस्था बनली आहे. सुरक्षा परिषद अपयशी ठरल्यानंतर हे प्रकरण संयुक्त राष्ट्रांच्या आमसभेकडे गेले. आमसभेने रशियाच्या निषेधाचे ठराव प्रचंड बहुमताने मंजूर केले. तथापि, आमसभेच्या ठरावांना कायदेशीर बंधनकारक शक्ती नसते. ते केवळ जागतिक लोकमताचे प्रतीक ठरले, पण प्रत्यक्षात जमिनीवर युद्ध थांबवण्यात त्यांना यश आले नाही. जगातील १४० पेक्षा जास्त देशांनी रशियाचा निषेध करूनही रशियाने युद्ध सुरूच ठेवले. हे जागतिक लोकशाहीचे सर्वात मोठे वैफल्य आहे.[४]

रशिया-युक्रेन युद्धाने हे सिद्ध केले आहे की, १९४५ मधील संयुक्त राष्ट्रांची रचना आजच्या बदलत्या जगासाठी अपुरी आहे. जोपर्यंत सुरक्षा परिषदेत भारत, जपान आणि जर्मनी यांसारख्या देशांना स्थान मिळत नाही आणि नकाराधिकाराच्या अधिकारावर मर्यादा येत नाहीत, तोपर्यंत ही संस्था केवळ 'चर्चा करण्याचे व्यासपीठ' बनून राहील.

२०२६ चा इराण संघर्ष आणि महासत्तांचे ध्रुवीकरण:

अमेरिका, इस्रायल आणि इराण यांच्यातील वाढता संघर्ष हा २१ व्या शतकातील सर्वात जटिल भू-राजकीय पेच बनला असून, या प्रक्रियेत संयुक्त राष्ट्रांची भूमिका पूर्णपणे निष्प्रभ ठरली आहे.[५] प्रामुख्याने इराणचा अण्वस्त्र कार्यक्रम, हिजबुल्ला आणि हमास सारख्या गटांना मिळणारे इराणचे समर्थन आणि इस्रायलचे स्वतःच्या संरक्षणाचे आक्रमक धोरण यामुळे मध्य-पूर्वेत युद्धाची ठिणगी पडली आहे. २०२६ पर्यंतच्या घडामोडी पाहता, जेव्हा अमेरिका आणि इस्रायलने इराणच्या धोरणात्मक तळांवर हल्ले केले, तेव्हा

संयुक्त राष्ट्रे केवळ एक मूक प्रेक्षक म्हणून उरली. आंतरराष्ट्रीय कायद्यांचे रक्षण करण्याची जबाबदारी असलेल्या या संस्थेला या तिन्ही पक्षांना चर्चेच्या टेबलावर आणण्यात किंवा वाढता हिंसाचार रोखण्यात कोणतेही यश आलेले नाही. मध्य-पूर्वेतील सद्यस्थिती आणि इराण संघर्ष हा संयुक्त राष्ट्रांच्या इतिहासातील सर्वात मोठा राजनैतिक पराभव मानला जात आहे. जेव्हा अमेरिका आणि इस्रायलने इराणच्या अण्वस्त्र केंद्रांना लक्ष्य केले, तेव्हा संयुक्त राष्ट्रांच्या सुरक्षा परिषदेने (यू एन एस सी) तातडीने हस्तक्षेप करणे अपेक्षित होते. मात्र, रशिया आणि चीनने इराणला दिलेला राजनैतिक पाठिंबा यामुळे ही सर्वोच्च संस्था पूर्णपणे लुळी पडली आहे.

संयुक्त राष्ट्रांच्या अपयशाचा दुसरा पैलू म्हणजे 'आंतरराष्ट्रीय अणुऊर्जा एजन्सी' (आई ए इ ए) च्या अहवालांकडे झालेले दुर्लक्ष. इराणने युरेनियम संवर्धनाची मर्यादा ओलांडल्याचे पुरावे असतानाही, युएन कोणतीही ठोस कारवाई करू शकली नाही. याउलट, इस्रायलने जेव्हा प्रतिबंधात्मक हल्ला केला, तेव्हा युएन त्याला आंतरराष्ट्रीय कायद्याचे उल्लंघन ठरवू शकली नाही. यामुळे "आंतरराष्ट्रीय कायदा केवळ दुर्बल राष्ट्रांसाठीच असतो का?" असा प्रश्न जगासमोर उभा राहिला आहे.

मार्च २०२६ पर्यंत अमेरिका, इस्रायल आणि इराण यांच्यातील संघर्ष एका भीषण युद्धाच्या टप्प्यावर पोहोचला असून, यामध्ये संयुक्त राष्ट्रे पूर्णपणे हतबल ठरली आहेत. २८ फेब्रुवारी २०२६ रोजी अमेरिका आणि इस्रायलने इराणच्या अण्वस्त्र केंद्रांवर आणि धोरणात्मक तळांवर केलेल्या मोठ्या हवाई हल्ल्यांमुळे या युद्धाची ठिणगी पडली. या हल्ल्यांमध्ये इराणचे सर्वोच्च नेते अली खामेनी यांच्या निधनाचे वृत्त आल्याने परिस्थिती अधिकच चिघळली असून, ९ मार्च २०२६ रोजी त्यांचे पुत्र मोजताबा खामेनी यांची उत्तराधिकारी म्हणून घोषणा करण्यात आली आहे. इराणने प्रत्युत्तरादाखल इस्रायलसह सौदी अरेबिया, युएई, बहरीन, इराक, जॉर्डन आणि कतारमधील अमेरिकन तळांवर शेकडो ड्रोन आणि बॅलिस्टिक क्षेपणास्त्रांनी हल्ले केले आहेत. या संघर्षामुळे जागतिक तेल बाजार कोलमडला असून कच्च्या तेलाचे दर प्रति बॅरल ११९ डॉलर्सच्या पार गेले आहेत, ज्यामुळे जागतिक अर्थव्यवस्थेला मंदीचा धोका निर्माण झाला आहे.

या भीषण संघर्षात संयुक्त राष्ट्रांचे अपयश प्रकर्षाने समोर आले आहे. संयुक्त राष्ट्रांच्या सुरक्षा परिषदेत (यू एन एस सी) पुन्हा एकदा महासत्तांचे ध्रुवीकरण पाहायला मिळत आहे. अमेरिका आपल्या आणि इस्रायलच्या कृतीचे 'प्रतिबंधात्मक स्वसंरक्षण' म्हणून समर्थन करत असताना, रशिया आणि चीन या हल्ल्यांना आंतरराष्ट्रीय कायद्याचे आणि युएन सनदेचे उघड उल्लंघन मानत आहेत. या परस्परविरोधी भूमिकांमुळे सुरक्षा परिषद कोणताही ठोस ठराव मंजूर करू शकली नाही. सरचिटणीस अँटोनियो गुटेरेस यांनी शांततेचे आवाहन केले असले तरी, प्रत्यक्ष जमिनीवर युद्ध थांबवण्यासाठी लागणारी राजकीय किंवा लष्करी ताकद युएनकडे नाही.[६] प्रतिबंधात्मक कारवाई च्या नावाखाली होणाऱ्या या कारवाया रोखण्यात युएन अपयशी ठरल्याने, लहान आणि मध्यम राष्ट्रांचा या जागतिक संस्थेवरील विश्वास उडाला आहे.

या संघर्षाने हे सिद्ध केले आहे की, जेव्हा एखादी महासत्ता किंवा तिचे मित्रराष्ट्र युद्धात सामील असते, तेव्हा संयुक्त राष्ट्रे केवळ एक 'मूक प्रेक्षक' बनून राहतात. इराणने 'होरमुझची सामुद्रधुनी' बंद करण्याची धमकी दिल्याने जागतिक पुरवठा साखळी धोक्यात आली आहे, तरीही युएन केवळ मानवतावादी आकडेवारी गोळा करण्यापलीकडे काहीही करू शकलेली नाही. लेबनॉन आणि आजूबाजूच्या प्रदेशातून लाखो लोक विस्थापित होत असताना युएनच्या मदत संस्थांवर प्रचंड ताण आला आहे.

थोडक्यात, रशिया-युक्रेन युद्धाप्रमाणेच इराण संघर्षातही संयुक्त राष्ट्रांचा 'नकाराधिकार' आणि जुनाट संरचनात्मक ढाचा जागतिक शांततेसाठी अडथळा ठरत आहे, ज्यामुळे ही संस्था २१ व्या शतकातील आव्हाने पेलण्यास असमर्थ असल्याचे पुन्हा एकदा स्पष्ट झाले आहे.

जोपर्यंत सुरक्षा परिषदेच्या पाच स्थायी सदस्यांची मक्तेदारी संपत नाही आणि भारतासारख्या देशांना निर्णायक भूमिका मिळत नाही, तोपर्यंत ही संस्था अशा प्रकारच्या जागतिक आगी विझवण्यात अपयशीच ठरेल

निष्कर्ष:

रशिया-युक्रेन युद्धाने हे स्पष्ट केले आहे की, १९४५ मध्ये तयार केलेली संयुक्त राष्ट्रांची रचना २१ व्या शतकातील संघर्षांना तोंड देण्यास असमर्थ आहे. अमेरिका आणि युरोपीय राष्ट्रे इराणवर कडक निर्बंधांची मागणी करत असताना, चीन आणि रशिया हे देश इराणला संरक्षण पुरवत आहेत. इराणच्या मुद्द्यावर 'व्हेटो'चा वापर हा केवळ संरक्षणासाठी नाही, तर पाश्चात्य वर्चस्वाला शह देण्यासाठी केला जात आहे. यामुळे इराणला मिळणारे राजकीय कवच संयुक्त राष्ट्रांच्या सुरक्षा धोरणाला निष्प्रभ करत आहे. अमेरिका नेहमीच सुरक्षा परिषदेत इस्रायलची ढाल बनून उभी राहते आणि इस्रायलच्या विरोधात येणारे सर्व ठराव 'व्हेटो' वापरून फेटाळून लावते. दुसरीकडे, रशिया आणि चीन हे देश इराणच्या बाजूने आपले नकाराधिकार वापरतात. या महासत्तांच्या आपापसातील संघर्षामुळे आणि ध्रुवीकरणामुळे सुरक्षा परिषद कोणत्याही प्रभावी कारवाईचा निर्णय घेऊ शकत नाही.[७] परिणामी, संयुक्त राष्ट्रांच्या सनदेतील 'सामूहिक सुरक्षा' हे तत्व केवळ कागदावरच मर्यादित राहिले असून, प्रत्यक्ष जमिनीवर लष्करी ताकद असलेल्या देशांचीच मनमानी चालताना दिसत आहे. संयुक्त राष्ट्रांच्या या अपयशाचे मुख्य कारण सुरक्षा परिषदेतील (यू एन एस सी) सत्ता-राजकारण आणि 'नकाराधिकाराचा' होणारा टोकाचा वापर हे आहे.

या संघर्षाने संयुक्त राष्ट्रांच्या विश्वासार्हतेवर मोठे प्रश्नचिन्ह उभे केले आहे. इराणवरील निर्बंध असोत किंवा इस्रायलच्या लष्करी कारवाया, संयुक्त राष्ट्रे दोन्ही बाजूंना शिस्त लावण्यात अपयशी ठरली आहेत. मानवतावादी आव्हाने आणि केवळ निषेधाचे ठराव मंजूर करण्यापलीकडे या संस्थेकडे कोणतीही ठोस अंमलबजावणी यंत्रणा उरलेली नाही. जागतिक शांतता राखण्यासाठी स्थापन झालेली ही संस्था आज केवळ महासत्तांच्या राजकीय स्पर्धेचे मैदान बनली आहे. जोपर्यंत सुरक्षा परिषदेच्या रचनेत मूलभूत बदल होत नाहीत आणि नकाराधिकाराची पद्धत मोडीत काढली जात नाही, तोपर्यंत अमेरिका-इस्रायल आणि इराणसारखे संघर्ष जागतिक सुरक्षेला आव्हान देत राहतील. आणि संयुक्त राष्ट्रे केवळ एक अपयशी संघटना म्हणून इतिहासात गणली जाईल.[८] जोपर्यंत नकाराधिकाराच्या अधिकारावर मर्यादा येत नाहीत आणि भारत, ब्राझील, जपान यांसारख्या देशांना सुरक्षा परिषदेत स्थायी स्थान मिळत नाही, तोपर्यंत ही संस्था निष्प्रभच राहील. जर आता सुधारणा झाल्या नाहीत, तर या संस्थेची अवस्था देखील 'लीग ऑफ नेशन्स' प्रमाणे होईल यात तिळमात्र शंका नाही.

संदर्भ:

१. मुरीतही टी., द फेल्युअर ऑफ द युनाइटेड नेशन्स सेक्युरिटी कौन्सिल इन क्रिएटिंग द फ्रेमवर्क कंडिशन्स फॉर मेडिएशन इन द रशिया-युक्रेन क्रायसिस. स्ट्रॅटेजिक रिव्हिव्ह फॉर सदर्न आफ्रिका, ४४ (१), (२०२२), ६७-८५. रिसर्च गेट.

२. देवळाणकर शैलेन्द्र, युक्रेन संघर्ष आणि बदलणारे जागतिक राजकारण, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, (२०२२).

३. सकाळ वृत्तसेवा, युक्रेन युद्ध आणि मानवतावादी संकट: संयुक्त राष्ट्रांच्या मदतीची मर्यादा, २२ फेब्रु., २०२४.

४. बीबीसी न्यूज मराठी, रशिया-युक्रेन युद्ध: दोन वर्षांनंतरही संघर्ष सुरूच, संयुक्त राष्ट्रांची भूमिका काय?, २४ फेब्रु., २०२४.

५. वॉल्श जे. पी., द फेल्युअर ऑफ इंटरनॅशनल इन्स्टिट्यूशन्स इन द मिडल ईस्ट. जर्नल ऑफ ग्लोबल सेक्युरिटी स्टडीज, (२०२२), ७(३), ४५-६२.

६. गुटेरर्स ए., अटॅक्स ऑन इराण अँड रेटालियटोरी स्ट्रैक्स उंडरमीन इंटरनॅशनल पीस अँड सिक्युरिटी. यू एन न्यूज, २८ फेब्रु., २०२६.

७. अब्देलघाणी हदजब, इव्हाल्युएटिंग द रोल ऑफ द युनाइटेड नेशन्स इन मॅनेजिन्ग मिडल ईस्ट कॉन्फ्लिक्टस, (२०२५).

८. देशपांडे अ., संयुक्त राष्ट्रांचे अपयश की महासत्तांची मनमानी? सकाळ सप्तरंग, (२०२६).